

Livet som landmand anno 2004

– en interviewundersøgelse blandt sydvestjyske landmandsfamilier

En gruppe studerende ved Syddansk Universitet i Esbjerg foretog i efteråret 2004 interviews med en række lokale landmænd om deres tilværelse som sydvestjysk landmand i dag. I denne artikel præsenteres resultaterne af interviewundersøgelsen samt de studerendes konklusioner. De interviewede landmænd fortæller om deres syn på forandringer indenfor deres erhverv, og de reflekterer over fordele og ulemper ved landmandslivet set i et historisk og samfundsmæssigt perspektiv. Interviewundersøgelsen viser, at den strukturelle og teknologiske modernisering af landbruget i høj grad har påvirket det daglige arbejde på bedriften, men ikke afgørende har ændret landmændenes syn på landbruget som en livsform.

1. Indledning

I efteråret 2004 arbejdede en gruppe historiestuderende fra Syddansk Universitet i Esbjerg med et projekt om dansk landbrugshistorie fra 1800 til 2000. Projektet fokuserede på dansk landbrugs udvikling set i et både strukturelt og individuelt perspektiv, og inddrog derfor både tekster om den politiske, økonomiske og teknologiske forandring samt personlige beretninger og livshistorier i form af nedskrevne erindringer og interviews om tilværelsen på landet for to eller tre generationer siden. Afslutningsvis var det derfor oplagt at undersøge de studerendes egen samtid og lokalområde med henblik på igennem interviews at indsamle viden om tilværelsen som sydvestjysk landmand anno 2004.

Museumsinspektør Mette Slynborg fra Esbjerg Museum viste stor interesse for projektet, og var behjælpelig med at formidle kontakten til Sydvestjysk Landboforening og dermed til en række landmandsfamilier i området omkring Esbjerg. Resultatet blev en række interviews med i alt 21 landmænd, der bidrog med deres faglige og personlige syn på landbruget i dag. Et bredt udsnit af dansk landbrug var repræsenteret blandt de interviewede familier, herunder fuldtids- og deltidslandbrug, mælkeproduktion, svineavl, plante- og frugtavl, kviepension og dambrug, konventionelle landmænd og økologiske landmænd, udearbejdende eller hjemmearbejdende ægtefæller samt endelig to hollandske familier, som havde valgt at flytte til Danmark for at drive landbrug.¹

Fig. 1: En gård i Nourup ved Esbjerg. Foto: Mette Slynghborg.

2. Undersøgelsens struktur og planlægning

Forud for interviewfasen skulle en række metodiske spørgsmål afklares.² Her til hørte for det første, hvordan interviewundersøgelsen skulle struktureres. Da formålet med interviewundersøgelsen var at indsamle viden om og dermed opnå et indblik i forskellige aspekter af sydvestjysk landbrug i de studerendes egen samtid, var det væsentligt at give plads til netop de temaer, som de interviewede landmandsfamilier var optagede af og fandt det væsentligt at inddrage. Samtidig havde de studerende en række fælles spørgsmål, som de ønskede, at undersøgelsen skulle give svar på, og som derfor gerne skulle indgå i alle interviews. Dette førte til udarbejdelsen af en fælles interviewguide med løst strukturerede spørgsmål. Denne interviewguide oplyste en række faktuelle spørgsmål til familierne og deres bedrift, som det indledningsvis var væsentligt at få svar på. Dertil indgik spørgsmål til temaer eller emner, som det kunne tænkes at være interessant at inddrage undervejs i samtalen, men som ikke nødvendigvis var relevante eller interessante for alle interviewfamilier, og som derfor kunne inddrages i den enkelte samtale efter behov. Det kunne for eksempel være spørgsmål til daglige eller regelmæssige arbejdsopgaver, bedriftens udvikling, familieliv og fritidsinteresser samt landmandens syn på den faglige, teknologiske, økonomiske og politiske udvikling og dermed en vurdering af fremtidsperspektiverne for livet som landmand i Danmark. Interviewguiden opstillede altså nogle rammer for samtalen og kunne dermed have funktion af en vejledende huskeliste under interviewet, men skulle samtidig invitere interviewpersonerne til at fortælle frit om deres liv, handlinger og holdninger, sådan som de selv oplevede det på interviewtidspunktet.

For de andet diskuterede de studerende væsentlige kriterier for gennemførelsen af et videnskabeligt interview. I hvor høj grad et interview kan leve op til sit formål afhænger ikke mindst af interviewerens og dennes evne til at skabe trygge rammer for interviewsituationen, så derfor er det vigtigt at reflektere over interviewerens egen rolle og udstråling. Den gode interviewer tilstræ-

ber at optræde så neutralt som muligt, men eftersom det ikke er muligt at indtage en fuldstændig objektiv interviewer-rolle, må intervieweren være opmærksom på karakteren af de spørgsmål, der stilles, måden spørgsmålene stilles på, og hvorledes dette påvirker interviewet.

Et tredje væsentligt spørgsmål angik det karakteristiske ved målgruppen landmænd. Hvad skal man være særligt opmærksom på, når man vil interviewe landmænd? Som udgangspunkt har målgruppen det til fælles, at arbejdet, og dermed bedriften, også er en del af landmandens privatliv, idet familien bor samme sted, som landmanden arbejder. Samtidig kan en landmand på grund af uforudsete situationer ikke altid planlægge sin arbejdsdag og må sammen med sin familie være fleksibel i forhold til bedriften. Hvad betyder dette for landmanden og hans familie? Et aspekt af landmandstilværelsen, som man ligeledes bør tænke på, er den tætte sammenhæng mellem arbejde og privatliv, der måske også medvirker til at gøre landmanden mere sårbar end andre faggrupper i forhold til kritik af hans erhverv. Dette bør man som interviewer tage med i sine forberedende overvejelser forud for samtalen med landmanden og dennes familie.

Endelig blev fordele og ulemper ved at anvende interviews som kildemateriale diskuteret i et historisk-metodisk perspektiv. Hvilke muligheder og hvilke begrænsninger skal man være opmærksom på, når man bruger et interview som kilde i forbindelse med videnskabelig historieskrivning? Hvordan forholder vi mennesker os typisk til vores egen erindring? Og hvordan forholder interviewmaterialet sig til spørgsmålet om repræsentativitet? Eftersom man beder interviewpersonen berette om sit eget liv, og dermed også får dennes personlige perspektiv på sin tilværelse, kan der naturligvis ikke være tale om en kilde af repræsentativ karakter. Interviewets værdi som kilde til såvel fortid som nutid er dermed den personlige og individuelle livshistorie, der kan føje nuancer til og sætte den store historie i perspektiv.

Med disse overvejelser i bagagen gik de studerende sammen i par, der hver gennemførte to interviews. Tidspunktet for interviewet blev på forhånd aftalt per telefon, og alle interviews fandt sted hjemme hos den enkelte landmandsfamilie. De fleste interviews blev indledt med eller efterfulgt af en rundvisning på bedriften, således at de studerende også havde mulighed for at vedlægge en tegning eller beskrivelse af bedriften til deres interviewudskrift.

Da alle interviews var gennemført og efterfølgende godkendt af interviewpersonerne, blev interviewmaterialet bearbejdet af de studerende i form af mindre opgaver. Et grundlæggende spørgsmål, som dannede udgangspunkt for de studerendes undersøgelse, og som de håbede at finde en række svar på, var, hvilke tanker landmændene og deres familier selv gjorde sig om livet som landmand netop nu og i fremtiden i et både samfundsmæssigt og personligt

perspektiv. Hvordan opleves det med andre ord at være landmand anno 2004? Kan en landmand ved hjælp af moderne teknologi have et almindeligt arbejdsliv med for eksempel faste arbejdstider, eller er det en livsform med flydende grænser mellem arbejde og fritid at være landmand? Hvad er de glade for, og hvad ville de gerne ændre? Og hvilke forventninger har landmænd og deres familier til landmandstilværelsen i fremtiden? I gennem interviewmaterialet har de studerende fået et indblik i aspekter af livet som moderne landmand i Sydvestjylland. I denne artikel præsenteres, via forskellige temaer som de studerende på baggrund af interviewmaterialet har fundet det særligt væsentligt at drage frem, en række forskellige svar på de nævnte spørgsmål.³

3. Arbejdsomstændigheder følger af landbrugets udvikling

Landbrugets faglige og teknologiske samt politiske og økonomiske udvikling i løbet af de sidste to til tre generationer var et emne, som samtlige interviewede landmænd og deres familier var optagede af. Der var samtidig enighed om, at det også er et emne, man er tvunget til at forholde sig til, hvis man vil fortsætte med at drive landbrug. En landmand sammenfattede det således:

Man skal være ajour med de forskellige bestemmelser inden for landbruget, indtil gården er solgt, og man er helt ude af branchen.

Det er en generel opfattelse, at det – sammenlignet med tidligere generationer – er blevet mere krævende at være landmand. Den teknologiske udvikling har ganske vist gjort landbruget til et fysisk mindre belastende erhverv, hvilket kommer til udtryk i følgende citat:

Før i tiden var det det der med at gøre rent ved dyrene. I dag er det noget helt, helt andet. I dag handler det om at kurssikre lånet.

En mælkeproducent beskrev, hvordan det praktiske arbejde på bedriften har ændret sig:

I dag er det hele gået over i en større mekanisering og derved også højere effektivitet. I dag kan vi fodre vores 125 køer på 45 minutter. Da vi havde de 44 køer, tog det ca. 2-2¹/₂ time.

Men som det fremgår af de to citater, betyder den øgede teknologisering og mekanisering ikke nødvendigvis mindre arbejde og mere fritid, for samtidig medfører den stigende specialisering inden for landbruget, at landmanden bruger en større del af sin arbejdsdag på administrative opgaver i forbindelse

Fig. 2: En gård i Novrup. Foto: Mette Slyngborg.

med driften af sin virksomhed. Landbruget er altså blevet et vidensbaseret erhverv med færre og større, samt ikke mindst mere specialiserede bedrifter, og kun den, der følger med i den faglige udvikling, kan på længere sigt gennemføre de nødvendige produktionsforøgelse og produktivitetsforbedringer.

Forskydningen i retning af en større administrativ arbejdsbyrde virker måske særlig udfordrende for landmænd med mange års erfaring, fordi de har etableret sig under helt andre forhold. En landmand kommenterede den generelle udvikling på denne måde:

Jeg kan godt forstå, at mange ældre har svært ved at følge med og så står af. Alt det moderne, det tager man afstand fra. Det går så stærkt.

Følgerne af teknologiudviklingen inden for malkning og fodring bedømmes således både positivt og negativt. Det er positivt, at landmanden ikke længere slides op af manuelt hårdt arbejde i stalden og på marken. Samtidig betyder integrationen af den nyeste teknologi i bedriften et bedre overblik for landmanden, hvilket følgende ordveksling vidner om:

Interviewer: *I bruger også IT i dagligdagen?*

Landmand: *Vi har management i computeren.*

Interviewer: *I har altid kun været computeriseret i stalden? Altså, I har aldrig prøvet det med håndkraft?*

Landmand: *Det første år brugte vi den gamle stald, og der var der ikke nogen computer. Men i den nye stald har vi en computer, der kan registrere køerne ved nummer, om den giver mere eller mindre mælk, og hvad den skal have i tilsvarende af kraftfoder. Altså alting kan måles og ses i computeren,*

selv hvis en ko er syg eller i brunst, viser den en alarm. Der er stor forskel fra det landbrug, hvor man bruger computer, og hvor man ikke gør.

Interviewer: *Det har vel forandret sig meget inden for de sidste 10 år?*

Landmand: *Jeg har to venner, og de er gået sammen om 300 malkekøer, og til dem har de seks malkebotter, og der sidder de bare på en stol foran computeren.*

Interviewer: *Så har de slet ikke kontakt med dyrene?*

Landmand: *Jo, det har du. Der er flere der tænker, at når du har en malke-robot, så kommer du slet ikke ind i stalden. Vi skal malke to gange om dagen, en robot malke 24 timer om dagen. Så kan du komme ind i stalden, hvornår du vil, men fordi jeg ikke har nogen robot, skal jeg derind på bestemte tidspunkter to gange om dagen.*

Den tiltagende teknologisering opleves altså af denne landmand som overvejende positiv. Andre kunne ønske sig en mentalt mindre krævende dagligdag. En landmand blev spurgt, om han ønskede sig tilbage til det oprindelige landbrug og svarede:

Både og ... nej, det gør jeg nok ikke. Man blev mere nedslidt ved det gammel-dags landbrug rent arbejdsmæssigt, men mentalt, oppe i hovedet, var det hyggeligere. Det var nemmere at overskue. Jo flere enheder, jo mere skal man bruge hovedet.

En anden landmand nævnte, at teknologiseringen af den daglige drift medvirkede til en stigende fremmedgørelse i landmandens forhold til besætningen, og at arbejdet bliver mere ensomt for landmanden, fordi han i tiltagende grad arbejder uden ansatte.

At landmanden i mange tilfælde udfører sit daglige arbejde alene, er medvirkende til, at han har brug for professionel rådgivning. Landmandens vigtigste samarbejdspartner omkring bedriftens udvikling er således ofte en rådgiver fra det lokale landbrugscenter, som landmanden via medlemskab af en landboforening eller familielandbruget kan købe konsulentbistand hos. Rådgiveren kan dels fungere som sparringspartner i forhold til konkrete spørgsmål og dels i forbindelse med mere langsigtede beslutninger vedrørende bedriftens udvikling eller omlægning af produktionen. I takt med, at en stigende specialisering har fundet sted indenfor landbruget, er også rådgivningssystemet blevet mere specialiseret, og en landmand kan derfor modtage konsulentbistand fra mange forskellige rådgivere. Selvom denne specialisering er nødvendig for at kunne yde den optimale rådgivning, gav flere familier samtidig udtryk for, at de kunne ønske sig en mere helhedsorienteret rådgivning, hvad angik bedriftens samlede

udvikling. Dette kunne indbefatte valg af den ideelle driftsform i forhold til den jord og de bygninger, som landmanden råder over samt den arbejdsindsats, som landmanden og hans familie er villig til at investere i bedriften.

Mange landmænd er desuden medlem af en erfaringsudvekslingsgruppe, hvor de regelmæssigt mødes med andre landmænd og diskuterer forskellige mere eller mindre fagligt specialiserede temaer. Erfa-grupperne er ud over den faglige inspiration samtidig en god mulighed for kollegialt samvær med andre landmænd, og i flere af interviewfamilierne var begge ægtefæller med i en erfa-gruppe og udtrykte stor tilfredshed hermed.

En landmand berettede i et interview om en anden form for rådgivning, som kan hjælpe landmanden til at træffe beslutninger om den overordnede udvikling af bedriften, nemlig gårdrådgivning. Gårdrådgivning fungerer ifølge denne landmand ved hjælp af et såkaldt gårdråd, der mødes 3-4 gange om året for at diskutere bedriftens udvikling. I gårdrådet, der fungerer som en slags bestyrelse uden beslutningsdygtighed, sidder forskellige mennesker med tilknytning til erhvervsliv eller landbrugsfaglige organisationer, som kan bidrage med et andet syn på bedriften end landmandens eget. Det træffer en række beslutninger om bedriftens udvikling, som landmanden så søger at omsætte i praksis. Et gårdråd har udelukkende en rådgivende funktion, men som den interviewede landmand fremhæver, må parterne indgå i et tillidsforhold til hinanden, hvis samarbejdet skal fungere. Chef for driftsøkonomi i Sydvestjysk Landboforening Hans Jeppe Andersen påpeger, at gårdråd kvalificerer beslutningsprocessen på bedriften, og mener som følge heraf, at gårdråd vil blive et udbredt fænomen på danske kvæggårde.

Som følge af den generelle udvikling inden for landbruget havde alle de interviewede landmænd på et tidspunkt i løbet af deres karriere valgt at udvide eller omlægge deres bedrift. En del landmænd havde valgt at have anden lønnet beskæftigelse ved siden af landbruget, således at de var økonomisk mindre afhængige af bedriften. Samtidig gav en del landmænd udtryk for, at de konstant var på udkig efter driftsformer og produktionsmåder, der kunne sikre dem en økonomisk velfungerende virksomhed. To af de landmænd, der deltog i interviewundersøgelsen, havde inden for det sidste år før interviewet begge valgt at oprette en kviepension. En kviepension tilbyder pasning af kvier for andre landmænd, der dermed får mulighed for at frigøre kapacitet i form af staldplads og arbejdstid til en øget mælkeproduktion. En fordel ved kviepensionen er, at den er mindre arbejdskrævende end mælkeproduktion og dermed egnet som bierhverv eller omlægning til en mindre arbejdskrævende bedrift hos landmænd, der af forskellige årsager måtte ønske at omlægge deres bedrift. Etableringen af en kviepension kræver som udgangspunkt blot en ledig staldbygning. En kvie sendes i pension i en alder af ca. tre måneder og ven-

Fig. 3: Opdyrket eng ved Novrup mellem Esbjerg og Tjæreborg. Foto: Mette Slyngborg.

der tilbage til sin ejermand, når den er klar til at kælle. Under opholdet i kviepensionen skal landmanden ikke blot sørge for daglig pleje og fodring, men også for inseminering af kvierne. Ansvarsfordelingen mellem kviepensionen og kviernes ejermand er som oftest fastlagt på forhånd i en kontrakt, der er udfærdiget med bistand fra en konsulent.

De to landmænd, der havde oprettet kviepension, er begge økologiske landmænd. De har yderligere det til fælles, at de begge har solgt deres mælkekvoter og taget deres gamle staldbygninger i brug til kviepensionen. Begge landmænd er nu økologiske planteavlere, og kviepensionen udgør dermed en ekstra indtægt i forhold til hovedindtægten på bedriften. Den ene landmand gav udtryk for, at kviepensionen er en mulighed for at bevare kontakten til kvægbrugserhvervet, efter at han har opgivet sin mælkeproduktion, og at han samtidig gennem kviepensionen får afsætning for sin grovfoderproduktion. Den anden fremhævede, at kviepensionen har givet ham en større uafhængighed og dermed større fleksibilitet i forhold til ferie og fritid:

Men vi skal jo altid passe dyrene. Det er en enorm belastning, at have køer, fordi man simpelthen skal være der klokken fem til otte hver morgen og igen fra klokken fire til seks om aftenen, fordi køerne skal malkes. – Her kan jeg godt springe over en time, for eksempel kan jeg give dem mere foder og nedskære arbejdet. Jeg kan lægge det på forskellige tider. Det er en enorm forskel. Vi var ude lørdag aften og kom først igen næste formiddag. – Det kunne vi aldrig have gjort med malkekøer.

Denne landmand oplever med andre ord en markant forbedring af sine arbejdsvilkår som landmand i forhold til tidligere. Kviepensionen synes tilpasset et moderne landmandsliv, der giver plads til andre aktiviteter end bedriften og alligevel muliggør en tilværelse som landmand. Netop på grund af de nævnte arbejdsmæssige fordele og det øgede behov for specialisering kan man forvente, at kviepensioner vil blive et mere udbredt fænomen i dansk landbrug.

4. Hollandske landmænd i Sydvestjylland

Blandt de landmænd, der deltog i undersøgelsen, var der også to hollandske familier, som havde valgt at drive landbrug i Danmark, og som havde købt en bedrift uden for Esbjerg. Hollandske familier er ikke noget sjældent fænomen i dansk landbrug. Siden slutningen af 1980'erne er omkring 500 hollandske landmænd og deres familier kommet til Danmark, og en stor del af dem har valgt at slå sig ned i det sydvestlige Jylland. Når hollandske landmænd vælger at udvandre til andre lande og andre verdensdele skyldes det, at prisen på såvel jord som mælkekvoter i Holland er så høj, at yngre landmænd har særdeles svært ved at etablere sig som selvstændige landmænd, ligesom det er økonomisk vanskeligt at udvide en bedrift, som de har overtaget fra deres forældre.

Ved udgangen af 2004 var det næsten hver tiende danske mælkebrug, som havde en hollandsk ejer, og det er nærliggende at forvente, at denne andel vil stige fremover, selv om færre hollændere end tidligere vælger at købe gårde i Danmark. Hovedparten af de hollandske landmænd, der købte en ejendom i Danmark i 1990'erne, var yngre mænd i 30'erne, og i takt med at der bliver færre mælkeproducenter fremover, og en del af de danske mælkeproducenter går på pension, vil andelen af hollandske ejere vokse.⁴ Gruppen af hollandske landmænd udgør med andre ord en væsentlig del af dansk landbrug og ikke mindst en væsentlig del af landbruget i Sydvestjylland.

De to hollandske ægtepar, som medvirkede i interviewundersøgelsen, var omkring 30 år gamle, og ingen af dem havde haft en egen bedrift før. Mens den ene familie var kommet til Danmark i 1999, havde den anden familie først købt sit landbrug i slutningen af 2002. Den første tid i Danmark havde for begge familiers vedkommende været præget af en stor arbejdsbelastning:

Interviewer: Vi talte lige lidt om at have tid til familien og tid til at holde ferie, og hvordan I har det med det?

Landmand: Ja, nu håber vi det kommer, der var lidt travlt det sidste år, men det er det vel, når man starter nyt.

Begge familier havde valgt at udvide bedriften efter overtagelsen, og den ene familie var på interviewtidspunktet midt i en række overvejelser om den videre udvikling på deres bedrift. Familien fortalte, at bedriften rummede 120 malkekøer og 70 ungdyr:

Interviewer: *Det er mange. Hvad har I så af planer for fremtiden med jeres bedrift?*

Landmand: *Det er svært at sige; da vi kom, havde jeg ikke forventet, at det ville blive så stort så hurtigt, men vi har talt meget om, om vi skal gå videre igen – dette kan vi klare som familiedrift, kan man sige – uden medhjælper. Hvis man tager en ansat skal man op til 200 køer. Det er valget imellem to veje: familiebrug eller det andet.*

Citatet gengiver meget præcist et valg, som mange yngre landmænd må træffe, nemlig valget mellem en bedriftsstørrelse som familien kan passe alene, og en større produktion, som kræver ansættelse af en eller flere medarbejdere, og som derfor også forudsætter en større indtjening. For de hollandske landmænd i Danmark er det yderligere tilfældet, at kun få familier har biindtægter. Endelig har de hollandske landmænd taget en stor chance ved at flytte hele deres familie og tilværelse til Danmark og har tilsvarende meget at miste.

Den anden familie fortalte, at de havde mulighed for at overtage svigerfaderens bedrift i Holland, men at denne bedrift med omkring 15 malkekøer var for lille til, at en familie kunne leve af den. Familien ville med andre ord blive afhængig af en fast indtægt udefra, og de valgte derfor at lede efter en større bedrift uden for Holland. Når valget faldt på Danmark, skyldtes det en hollandsk ejendomsmægler, der er bosat i Danmark, og som efter omkring et års søgning hjalp familien med at finde frem til den rigtige bedrift, som de hurtigt efter overtagelsen kunne udvide fra 55 til 100 malkekøer.

Familien er generelt godt tilfredse med deres tilværelse i Danmark og føler sig, som beskrevet i det følgende citat, hjemme i deres lokalområde:

Interviewer: *Nu tænker jeg også, om der er forskelle kulturelt?*

Landmand: *Vi ligner hinanden, man arbejder også sammen. Hvis jeg ser på, at vi kun har boet to år i Danmark, ser jeg hvor mange kontakter jeg har med det danske landbrug, blandt andet med den gamle ejer. Det er vigtigt, at man er åben for, at han kan komme ind og kigge og snakke.*

Interviewer: *Føler I ellers, at det, sådan at flytte herud og starte på ny i et andet land, føler I at folk har været søde?*

Landmand: *Ja ... ja, det er fint at bo i Danmark. Vi havde mange kontakter i Holland, så kom vi op til Danmark. Og her snakker vi sammen, og der er*

Fig. 4: Kornmark ved Krogsgård Mark, fotograferet mod nordvest. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

ingen forskel til det hus, vi havde i Holland, her snakker vi også med naboen, den første uge kom folk ind og sagde hej. Ja, det var fint ... vi snakkede engelsk, men det var lidt svært.

Interviewer: *Hvor gamle er naboerne?*

Landmand: *De er fra 28 til 60 år, så det er fint. De var med i Holland, da vi var nede og blive gift.*

Da familien i slutningen af interviewet blev spurgt om deres fremtidsplaner, svarede de da også, at de godt kunne forestille sig at blive i Danmark:

Om 40 år? Som pensionister? (latter) Vi regner med, at der er vi faldet så godt til i samfundet, og at der har vi kun børnene og søskende tilbage – så det må være her vores fremtid er, og vores børn er her.

5. Landbruget – et arbejde eller en livsform?

Hvordan betragter sydvestjyske landmænd i år 2004 deres erhverv – er det et arbejde, eller er landbruget en livsform? Og kunne landmændene og deres familier forestille sig at forlade landbruget og finde en anden beskæftigelse? I

mange tilfælde tog landmanden og dennes familie selv sådanne emner op undervejs i interviewet, og det fremgår af det samlede interviewmateriale, at det også er spørgsmål, som landmanden typisk har et reflekteret forhold til.

I omkring halvdelen af interviewfamilierne har den ene ægtefælle – oftest kvinden – lønnet udearbejde, enten på fuld tid eller deltid. Samtidig er det typisk kvinderne, der er ansvarlige for husholdningen og eventuelle børn:

Jeg har primært fokus på børnene (...), jeg gør rent, og derefter er det aftensmaden, jeg tænker på.

Men selvom der altså i nogle tilfælde er tale om, hvad man kan betegne som en traditionel arbejdsdeling mellem ægtefællerne, opleves landbruget alligevel ofte som et fælles projekt. Flere kvinder fortæller, at de ikke havde forestillet sig at blive gift med en landmand, men at de trives med bedriften, og at de gerne hjælper med de administrative arbejdsopgaver i forbindelse med landbruget, for eksempel regnskab. At landmanden arbejder hjemme har også den fordel, at ægtefællerne kan hjælpe hinanden mere i hverdagen, end det er tilfældet for de fleste familier – en kvinde nævnte sin barselsorlov som et eksempel på dette:

Jeg gik ikke alene, da jeg var på barsel, som mange gør. Skulle man et eller andet, så kunne han træde til og passe børn.

Mange familier fremhævede som noget positivt samværet med børnene. Der lægges stor vægt på, at børnene kan komme hjem, når skoledagen er forbi og ikke behøver at skulle i institution. Samtidig kan børnene være sammen med deres forældre og indgå i arbejdet på bedriften:

Mange børn ved ikke, hvad deres forældre laver. Jeg har mulighed for at tage drengen med ud og køre på traktor. Børnene bliver en del af det.

En anden familie værdsætter, at deres børn vokser op med naturen og får et godt kendskab til denne:

Men jeg ser det som et privilegium, at vi kan have en sådan gård, hvor vores børn kan vokse op på. Og lære at frikadellefars, det kommer fra en gris og mælk, det kommer fra en ko. Det er der rigtig mange børn inde fra byen af, som ikke aner noget som helst om.

Flere familier lægger vægt på, at der også som landmand skal være mulighed for og tid til at holde fri fra arbejdet. Mindst én gang om året skal familien kunne rejse på ferie. En landmand fortalte, at familien nu holder oftere ferie, end de gjorde for nogle år siden:

Da vi startede op, holdt jeg nogle enkelte weekender fri samt højest to til fire dage. Men nu holder vi meget mere ferie i udlandet. Sidste år var vi 10 dage ved den franske riviera, vi har været i Paris og her i februar var vi i Egypten i en uge, vi er nu med på noderne. – Ja, vi er begyndt at holde gode ferier, det er også sundt nok. Vi lever kun én gang, så vi kan også tillade os at bruge penge på gode ferierejser.

Det at holde ferie og rejse væk fra hverdagen kan også føre til, at landmanden finder ny inspiration og energi til arbejdet. Dette kommer tydeligt til udtryk i det følgende citat fra en landmand:

Men min kone er ikke fra landet af, jo, men i en fjern, fjern fortid, så det synes jeg også man skylder sin familie, en uges fri, og også sig selv. Hold da op, sikke mange gode ideer man får, man er lige ved at tage hjem i utide.

Selvom denne landmand næppe får lov af sin familie til at tage hjem fra ferie, før den er forbi, illustrerer hans oplevelse, at ferien, udover at give familien en god oplevelse, måske ligefrem har en gavnlige effekt på arbejdslivet og bedriften, fordi den giver landmanden mulighed for at betragte sin bedrift med nye øjne og udvikle nye ideer.

En landmand gjorde dog også opmærksom på, at det kan være svært at sige præcist, hvor meget man som landmand arbejder i forhold til en lønmodtager, fordi skellet mellem arbejde og fritid er mere flydende, når man bor og arbejder samme sted:

Det er lidt svært at skelne mellem arbejdstid og arbejdsfri. Mange af de ting en almindelig lønmodtager foretager sig i fritiden – rense tagrender, male, havearbejde og så videre – laver vi i arbejdstiden, så det er svært at dele det op. Vores ansatte har en almindelig arbejdsuge på 37 timer.

Hos nogle deltidslandmænd eksisterer der en – måske ubevidst – uvilje imod, at deres bedrift skal blive for stor. De skelner mellem et *landbrug* og en *virksomhed*, og forbinder i denne sammenhæng begrebet virksomhed med noget negativt og upersonligt:

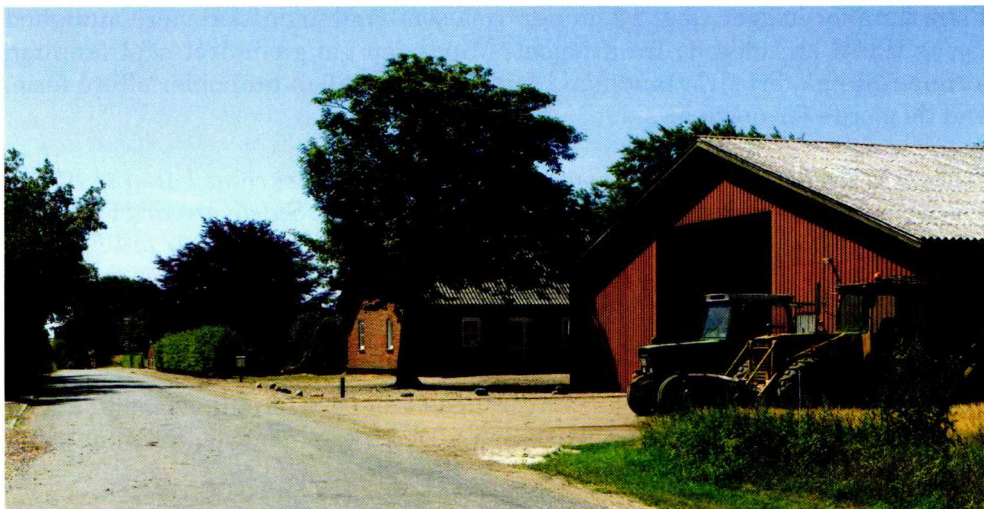

Fig. 5: Gård i Tømmerby, foto mod syd. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

Interviewer: *Kunne I forestille jer at arbejde på sådan et storbrug?*

Landmand: *Ikke mig.*

Interviewer: *Så det er drømmen om at arbejde med landbrug og ikke tanken om en virksomhed?*

Landmand: *Risikoen har jeg ikke behov for. Omgivelserne og naturen er noget af det vigtigste. Man kender jo alle 25 køer, hvordan de er og så videre. En der har 200 køer, de skal bare ind og ud hver dag, han har ikke samme forhold til dem. For mig er der en stor tilfredsstillelse i, at når man går ude, at de så kommer hen til en, og man kender dem. Også at man ved hvilken en, der skal have grime på, den skal først ind, ellers bliver de andre vilde.*

Disse deltidslandmænd foretrækker at have en biindtægt i form af et lønnet udearbejde, for på denne måde at undgå at gå på kompromis med deres forestillinger om landmandslivet. Andre kunne ikke forestille sig at være lønmodtager og betragter landbrugserhvervet mere som en livsform end som et arbejde:

Interviewer: *Kunne I se jer selv i et 8-16 job?*

Landmand: *Nej, det kan jeg til gengæld ikke, må jeg sige. Det er en livsstil. Det er ikke bare et arbejde at være landmand.*

6. Landbruget i samfundsdebatten

Forskellige aspekter af landbruget og dets produktion udsættes jævnlige for kritik i samfundsdebatten, og dette afspejler sig også i flere af de foreliggende interviews, hvor temaer som miljø og landbrugspolitik kommenteres. Flere landmænd gav for eksempel udtryk for, at de ønsker en reform af EU's landbrugspolitik, der afskaffer diverse støtteordninger og tilskud. En landmand argumenterede for eksempel imod tilskud med henvisning til, at disse presser jordpriserne i vejret og dermed forhindrer helt unge landmænd i at få adgang til erhvervet. Andre mente, at landbrugsstøtten forvrænger markedskonkurrencen, og efterlyste fri konkurrence:

... men vi har stadig støtte til vores mark. Men jeg var bedst foruden. Så kunne man gøre som man ville, og der ville være en bedre konkurrence. Men der er jo nogle landmænd i EU, som har brug for den støtte, nogle ekstensive områder. For at områderne ikke skal blive afbefolket. Prøv at se på lande som Schweiz og områder af Frankrig. Det er jo forholdsvis dyrt at dyrke nogle ting på bjergskråninger. Men så synes jeg, at de skulle kalde det social hjælp.

En vis usikkerhed over for nye landbrugspolitiske tiltag både på det nationale plan og i forhold til EU gør sig også gældende, fordi disse vanskeliggør landmandens langsigtede planlægning. En succesfuld landmand kan ikke nøjes med at fokusere på sin egen bedrift:

Interviewer: Ser dagens landmand sig selv i et større perspektiv, eller er han først og fremmest koncentreret omkring sin egen virksomhed?

Landmand: Først og fremmest er det hans egen virksomhed. Har han så overskud, kan han bruge tid på at spekulere udover den grænse. Og i dag når man skal købe jord, er hele grundlaget, at man får den landbrugsstøtte. Og derfor er det rart at have en langsigtet strategi for, hvad regeringen vil. Og det er lidt frustrerende, når de engang imellem bare laver det om, som når man knipser med fingeren. Uden at man så er forberedt på, at det sker. Det kunne jo være rart at vide nogle år i forvejen.

Særligt den Europæiske Unions støtteordninger følges opmærksomt og fik et kritisk ord med på vejen:

Interviewer: Hvad er jeres holdning ellers til EU?

Landmand: Jeg ville gerne have, at man laver noget andet, for de snakker om, hvad de vil.

Interviewer: Og det passer ikke til dine visioner?

Landmand: *Sommetider nej, der er meget papirarbejde og støtten skifter en lille smule hele tiden. Og det kræver meget papirarbejde, og jeg tjener jo ikke penge på papirarbejde.*

Andre landmænd påpegede, at de økonomiske støtteordninger ikke er så lige-til at fjerne, fordi de igennem landmanden og hans køb af tjenester hos andre erhverv – maskinstation, foderstofbranchen, håndværkere, dyrlæger med mere – er med til at holde samfundsøkonomien i gang. Af samme grund stillede en række landmænd sig også uforstående over for kritikken af deres erhverv og ønskede sig en bredere opbakning.

En mindre gruppe landmænd rettede dog selv en vis kritik imod deres faglige organisationer og imod den måde, som aftagermarkedet for landbrugsproduktionen er organiseret på, hvilket fremgår af følgende samtale:

Interviewer: *Bliver det fremtiden – når der bliver færre, bliver der faste priser?*

Landmand: *Det kunne man godt frygte, vi har jo set det lidt inden for slagterier og mejerier, at de næsten har monopol på markedet, og set med mine øjne, så tror jeg ikke, det er en fordel for den enkelte landmand. Men det er ikke sikkert, at mit syn på det er det rigtige, der er der nok nogen der vil hævde, at det ikke er!*

Interviewer: *Hvad er din holdning til andelsselskaber?*

Landmand: *De er for store.*

Interviewer: *De er ødelæggende for småbrug?*

Landmand: *Det ved jeg ikke, om de er, men de kommer til at bestemme for meget.*

Interviewer: *Et andelsselskab er en demokratisk organisation, frem for hvis det var et aktieselskab, hvor kun de største har noget at skulle have sagt. Hvert medlem har en stemme.*

Landmand: *Men du har stadig kun én stemme. Men det er ikke nemt, vi er små, så vores holdning er anderledes end de store bønder med hensyn til, hvordan tingene bør klares. Og store landmænd er der flest af, vi ville være rent til grin, hvis vi begyndte at kæfte op om, hvilke ting vi synes skulle laves om på. Vi er for små!*

Interviewer: *Er det en dårlig ting, at andelsselskaberne ikke er blevet kapitaliseret? De har jo en del år på bagen.*

Landmand: *Det er længe siden, og baggrunden var en anden.*

Interviewer: *Andelsselskaberne klarer sig utrolig godt, og debatten om at andelsselskaberne skal på Børsen, er det en dårlig ide?*

Landmand: *Det er der ingen grund til. De kommer til at bestemme priser, og*

Fig. 6: Der arbejdes på en mark ved Sneum Ådal. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

der er ingen konkurrence herhjemme mere. Arla har ingen konkurrence mere.

Interviewer: *Det er vel godt for landmændene, at de får nogle stabile priser hos Arla?*

Landmand: *Ja, men jeg ville da få mere for min tyr, hvis jeg solgte den til Danish Crown frem for et andet sted.*

Interviewer: *Så I er modstandere af EU?*

Landmand: *Ja.*

Interviewer: *Og modstandere af andelsselskaberne?*

Landmand: *Det skal jeg ikke sige alle er, men mange af dem er for store. Se bare hvor stort et slagteri, de byggerovre ved Horsens. Grisene skal fragtes meget langt.*

Interviewer: *Hvad er ulemperne ved det [ved slagteriets størrelse]?*

Landmand: *Det er baseret på de store svineproducenter. Det går altid mest ud over de små, det er derfor der ikke er ret mange af dem. Ingen gider være lille, det kan ikke betale sig. Det er ikke besværet værd.*

7. Fremtiden

De fleste familier havde et meget nøgternt forhold til spørgsmålet om deres børns valg af karriere og var sig bevidst, at deres børn ikke nødvendigvis ønskede at overtage bedriften. En landmand, der blev spurgt, om det havde været hans ønske, at hans børn skulle overtage bedriften, kunne se både fordele og ulemper i, at børnene havde valgt andre erhverv:

Ja, det kunne jeg da godt have tænkt mig. Men så var vi også bevidste om, at vi ikke kunne have det så afslappet, som vi har det i dag, for så skulle jeg jo ligesom have bygget det op. Og så skulle de jo have været med i det. Nej, jeg er da blevet mere og mere glad for, at de ikke vil overtage. På den måde så skulle man fange jord rundt omkring, efterhånden som der bliver lavet flere og flere miljøtiltag. Så kræver det jo, at bønderne skal ud og købe jord ved naboerne for at følge med. Ellers kunne jeg da godt have tænkt mig at de havde overtaget, men så skulle det jo have været den i Gummesmark [landsby i nærheden af Bramming], for det er jo den største af gårdene, den var 40 hektar. Men for en fuldstændigheds skyld, så havde vi lejet lidt jord også, vi har drevet omkring 80 og 90 hektar i den periode fra 1984 til nu jo, hvor vi er begyndt at sælge fra. Vi skulle nok have rendt lidt stærkere, hvis vi skulle have bygget noget op til børnene.

Hos denne landmand møder man en klar tilkendegivelse af, at det på den ene side ville have glædet ham, hvis hans børn havde drevet gården videre, men at han samtidig på sine egne vegne er lettet over, at det ikke er tilfældet. Hvis et af børnene havde overtaget bedriften, havde landmanden i kraft af sin egen arbejdsindsats frem til overtagelsen selv haft et medansvar for, om næste generation ville få økonomisk succes. Og landmanden giver udtryk for, at han i kraft af børnenes valg har kunnet tage det arbejdsmæssigt mere roligt i de senere år, hvor konkurrencen inden for landbruget er blevet hårdere.

Alligevel vidner en række interviews også om en særlig historiebevidsthed og stolthed over landbrugserhvervet hos ældre landmænd, der selv har overtaget deres bedrift efter deres forældre. Dette kommer blandt andet til udtryk i følgende citat, hvor en landmand fortæller, hvorfor han selv er blevet landmand, hvilket han fører tilbage til sin far:

Han skulle ellers have været urmager. Det havde han drømt om, for han kunne godt lide de der finurlige ting. Men han var jo også glad for det her landbrug, fordi at landbrug, det er verdens bedste erhverv, det ved I godt. Det er noget med forventninger, og så er det noget med, at det lykkes, så hvad kan

man forlange mere af livet. Og så sker der så det, at i mellemkrigsperioden, hvor det er meget strengt; selv om min far er én ud af seks søskende, så havde han alligevel lyst til at prøve noget for sig selv, og pludselig så ser min bedstefar en annonce i avisen, om en hedelod, det ser vi herude, for næsten ingen penge, pengene var små, og tingene kostede ingenting, og min far var meget ihærdig, og han puklede på og fik det op at stå, og allerede da jeg var meget lille, så var jeg jo selvfølgelig med min far, så det er nok det, der har sat sit præg. Så hele vejen igennem var jeg den ældste, så blev jeg selvfølgelig landmand. Så det er altså grunden. Altså kan man sige, at jeg er født og opvokset med landbrug, og det har været en stor interesse, for det har været de positive ting, der har talt.

Det er måske kendetegnende for det moderne landbrug anno 2004, at flid og hårdt arbejde, sådan som denne landmands far oplevede det, ikke længere er nok til at skabe et succesfuldt landbrug. Alligevel udtrykker alle de landmænd, der har ladet sig interviewe, en grundlæggende tilfredshed med deres tilværelse. Direkte adspurgt, om der da ikke er nogle negative træk ved erhvervet, svarede denne landmand:

Det er der da. Men ulemperne er faktisk små, fordi når man sådan ser på det, så skal der være modgang, for at man kan nyde medgang. Og det er jo sådan, at i landbrug, der frygter man altid, at dyrene bliver ramt af en eller anden smitsom sygdom, som man ikke bare selv lige er herre over. At vejret i perioder er ustyrligt, det frygter man selvfølgelig også, men vi bor jo i et smørhul. Jeg har kun hørt om et sted i verden, hvor der er bedre end i Danmark, og det er det nordlige af New Zealand.

En anden landmand fremhævede den uafhængighed som landmandslivet giver ham:

Jamen, der er da utroligt mange fordele ved at være landmand. Du bestemmer selv; hvis ellers du kan få bedriften til at køre økonomisk, så er du utrolig uafhængig af andre. Jeg kan jo gøre næsten, hvad jeg har lyst til med penge og tid. Så du er meget uafhængig, men tit er det jo svært at få den frihed, som man ved, andre kan have i weekender og fem ugers ferie. Det er da ikke noget, som vi kan have, selv om jeg synes, vi er gode til at holde ferie. Det er de ting, som jeg somme tider tænker over: Nej, det ville nu være rart ikke at skulle tænke på noget, men det er ikke tit, da jeg jo er så glad for jobbet, så vender jeg det lige om, og tænker på de gode tider jeg har her.

Fig. 7: Sneum Ådal, fotograferet mod øst. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

Selvom denne landmand er bevidst om, at han har mindre fritid og dermed måske mindre frihed end de fleste lønmodtagere, føler han sig alligevel privilegeret, fordi han igennem sit arbejde ser sig selv som uafhængig af andre mennesker. Der er dog også landmænd, som ikke er afvisende over for tanken om at finde anden beskæftigelse, hvis de ikke i tilstrækkelig grad kan se frugterne af deres arbejde:

Interviewer: *Har du overvejet at skifte erhverv? – Lave noget andet end landbrug?*

Landmand: *Jamen jeg vil sige det på den måde, at det organisationsarbejde, jeg har haft det sidste halve år, gør, at jeg ikke lige tænker på det i øjeblikket. Men ellers er det en mulighed. Absolut! Hvis for eksempel det arbejde, jeg gør for økologien nu her, ikke flytter noget som helst inden for det næste forår, så vil jeg ikke være organisationsmand. Det gider jeg ikke. Hvis tingene ikke flytter sig overhovedet, så bliver man også desillusioneret, tror jeg. Og så må man finde på noget andet. Der er masser andet, der kunne være*

interessant. Det kunne for eksempel være et EU-projekt om, at der skal være liv på landet, for det skal der jo skabes nogle projekter omkring. Det kunne være en interessant og spændende vinkel på tingene.

Men som det fremgår af citatet, så er det ikke mangel på interesse for landbrugerhvervet, men derimod lyst til at udvikle livet på landet og kendskabet til dette, der har fået denne landmand til at overveje at gå nye veje.

Afslutning

Det er kendetegnende for de landmænd, der deltog i interviewundersøgelsen, at de er engagerede i deres bedrift og i de problemstillinger, som landbrugerhvervet i disse år står overfor. Landmanden har som følge af den teknologiske udvikling et mindre fysisk krævende arbejde, men bruger en stigende del af sin arbejdstid på administrative opgaver. Alle interviewpersonerne peger på økonomiske og praktiske fordele, men er heller ikke ukritiske overfor denne udvikling. Krav om specialisering, udvikling og omstillingsparathed opleves på den ene side som mentalt belastende, fordi landmanden hele tiden skal tænke fremad og fokusere på perspektiver for en langsigtet udvikling af bedriften. På den anden side opleves disse krav som en motiverende faktor, der får landmanden til at tage nye initiativer eller foretage gennemgribende forandringer på sin bedrift, hvilket også opleves som menneskeligt tilfredsstillende. Mindre tilfredse er en del af landmændene med EU's landbrugspolitik, dansk landbrugs egne organisationer og andelsselskaber.

Moderniseringen indenfor landbrugerhvervet forhindrer ikke landmanden i at føle en stærk tilknytning til sit arbejde. Ændring af arbejdsgange og en større vægt af administrative opgaver bliver derfor betragtet som en nødvendig og til dels naturlig del af samfundsudviklingen og dermed også af landbruget, men defineres ikke som det primære indhold i landmandens egen selvforståelse. De fleste landmænd opfatter med andre ord stadig det traditionelle arbejde i landbruget – arbejdet i stalden, kontakten med husdyr, markarbejde – som det egentlige arbejde og de administrative opgaver som sekundære. Landbruget opleves derfor også overvejende som en livsform snarere end et arbejde, og flere landmænd kan ikke forestille sig en anden beskæftigelse eller en grundlæggende anderledes tilværelse.

Litteratur

Barbara Allen: *From memory to history: Using oral sources in local historical research*. Nashville 1981.

Steinar Kvale: *Interview: en introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København 1997.

- Mogens Rostgaard Nissen og Lone Jeppesen: *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* Landbohistorisk Selskab, Odense 2000.
- Mogens Rostgaard Nissen og Lone Jeppesen: Als die Niederländer kamen. Einwanderung und Integration in Südwestjütland. Udkommer 2006 i: *Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*.
- Valerie Raleigh Yow: *Recording oral history: a practical guide for social scientists*. London 1994.

Noter

1. Forfatterne takker de 21 landmænd, som beredvilligt stillede op til interview med de historiestuderende. Samtidig sender vi en tak for samarbejdet til Sydvestjysk Landboforening og Esbjerg Museum.
2. Til afklaring af de metodiske spørgsmål inddrog de studerende blandt andet følgende tekster: Steinar Kvale: Interview: en introduktion til det kvalitative forskningsinterview (1997), Valerie Raleigh Yow: Recording oral history: a practical guide for social scientists (1994), Barbara Allen: From memory to history: Using oral sources in local historical research (1981).
3. De historiestuderende, der deltog i interviewarbejdet, var Eva-Marie Møller, Inge-Lise Bruun Jacobsen, Majbritt Johansen, Knud Andreasen, Jørgen Kalbæk, Arne Thade Petersen, Lars Guldborg Jensen, Ida Gravgaard Jensen, Jonas Høyer Rohde, Lena Worgall, Rita Irene Rattenborg, Nikolaj Bjerre Clausen, Dennis Christian Larsen, Jannie Schau Kristensen, Pernille Røn og Lars Schmidt.
4. Mogens Rostgaard Nissen og Lone Jeppesen: *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* Landbohistorisk Selskab, Odense 2000. Samme: Als die Niederländer kamen. Einwanderung und Integration in Südwestjütland. Udkommer 2006 i: *Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*.

Forfattere

Lone Jeppesen, født 1973. Cand.mag. i historie og tysk 2002 fra Københavns Universitet. Pædagogikumskandidat på Nykøbing Katedralskole 2002-2004. Ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Esbjerg fra august 2004 med forskning i tysk udenrigs- og sikkerhedspolitik efter murens fald. Har blandt andet publiceret *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* Odense, 2000 med Mogens Rostgaard Nissen.

Flemming Just, født 1957. Dr.phil. og professor i samtidshistorie ved Syddansk Universitet, Esbjerg. Har skrevet en lang række bøger og artikler om landbrugspolitik, andelsbevægelse samt landbrug og miljø. Doktordisputatsen

Landbruget, staten og eksporten 1930-1950 udkom 1992. 1982-1998 ansat ved andels- og landbrugsforskningen ved Sydjysk Universitetscenter. 1998 udpeget til rektor for SUC, i forbindelse med universitetsfusionen samme år prorektor for Syddansk Universitet. Fra den 1. maj 1999 professor i europæisk og dansk samtidshistorie med tjenestested i Esbjerg.

Summary

Life as a farmer in 2004

– an interview based survey of farming families in south western Jutland

In the autumn of 2004 a group of history students from the University of Southern Denmark in the town of Esbjerg worked on a project about the history of farming in Denmark between 1800 and 2000. For the final stage of the project the students decided to investigate what contemporary life was like for farmers in the area. Esbjerg Museum and the local Farmers' Association helped to put the students in contact with 21 people who were prepared to be interviewed. The basic question that formed the starting point for the students' survey was – What did farmers and their families think about life as a farmer in relation to Danish society and to their own lives? In other words, how did it feel to be a farmer in 2004? Could a farmer have a 'normal' working life by using modern technology, or was being a farmer a way of life? What were they satisfied with, and what would they like to see changed? Finally, what did farmers and their families expect of life as a farmer in the future? The article summarises the various answers to these questions.

One overall issue, which was important to all the farmers, concentrated on technological, professional and political changes in the agricultural sector, and how these would affect the daily life of a farmer in the future. There was general agreement that it had become more difficult to own and run a farm. Although the physical workload had been reduced, the administrative workload had correspondingly increased, and farming had become a knowledge-based trade. On the one hand the farmers experienced the pressure to specialise, develop and be willing to change as very stressful, because of constant pressure to think ahead, seek professional advice and focus on the long-term development of their farms. On the other hand, they experienced these same demands as a motivating factor that encouraged them to seek new initiatives or make radical changes to the way a farm is run, and in this sense the farmers experienced change as a source of personal satisfaction. Some of the farmers interviewed had changed the type of farming they worked with, and were experimenting with organic farming, growing plants or, for example, providing stall facilities for another farmer's heifers in winter (almost all farm animals spend

the entire winter inside in Denmark due to the harsh climate). Two Dutch farmers had gone even further. Realising that it was impossible for them to run farms profitably in Holland, they had left Holland in order to buy farms in southwest Jutland.

Typical for the farmers in the survey was the fact that they were deeply committed to their farms, and to farming in Denmark in general. This can be seen from their critical attitude not only to EU agricultural policy, but also to Danish farming organisations and co-operative societies.

The general modernisation of farming had not prevented the farmers from feeling commitment to their profession. Farming was still perceived as a way of life rather than a job, and most of the farmers could not imagine giving up farming for a radically different way of life.